

Dini Şemalar Ölçeğinden İnanç veya Dünya Görüşü Şemaları Ölçeğine

Üzeyir Ok
Cumhuriyet Üniversitesi

Sivas'ta 206 üniversite öğrencisi ile yürütülen anket uygulamasından oluşan bu çalışma İnanç Gelişimi (Fowler, 1981) kuramı ve onun gözden geçirilmesiyle geliştirilen Dini Tarzlar (Streib, 2001) ve Dini Şema Ölçeği (Streib, Hood and Klein, 2009) konusunda daha önce yapılmış olan nicel çalışmaların iki açıdan devamı ve onlara katkı niteliğindedir. Önceki çalışmalarda inanç gelişimini ölçmeye yönelik olarak geliştirilen ölçeklerdeki ölçek maddeleri (inanç gelişimi kuramı inancın tanımını dinler üstü olarak yapmasına rağmen, bkz. Ok, 2007) inancı sadece *din* veya daha özeldir *İslam* kelimeleri ile temsil ederken (Ok, 2009 ve 2006) bu çalışmada bu kelimeler “inanç veya dünya görüşü” ifadesiyle değiştirilerek inançla ilgili yapılan ampirik çalışmalar kurumsal dinler ötesi daha genel bir platforma taşınmıştır. İkincisi, önceki çalışmada yer alan (Ok, 2009) daha “gelişmiş” inanç boyutu (Birleşik İnanç – *conjunctive faith*) 3 yeni alt boyutla kültürel bağlamsal olgulara paralel olarak genişletilip zenginleştirilmiştir. Bunlar da *Tarihselci İndirgemecilik*, *Çoğulcu Göreceliklik* ve *Tarihselci Hermenötik* boyutları olarak belirlenip isimlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: inanç veya dünya görüşü gelişimi, dini tarzlar, nicel ölçek, göreceliklik, çoğulculuk, açıklık

From The Scale of Religious Schemas to the Scale of Faith or Worldview Schemas

This study, which was conducted with 206 university students in Sivas, provided two contributions to the quantitative studies done so far on faith development (Fowler, 1981) or religious styles (Streib, 2001). First, whilst in the previous studies faith was worded as *religion* or *Islam* in particular in the items of the scales related to faith, observing that faith is defined in the theory of faith development beyond mere religious traditions, in this study these words were replaced by the expression of “faith or world-view” in the items bringing faith-related empirical studies into a platform beyond a certain religious tradition. Second, beside the schema of Xenosophia proposed by Streib (Ok, 2009) three more schemas representing characteristics of Conjunctive Faith were suggested in Turkish context. These were determined and labeled as Historical Reductionism, Pluralist Relativism and Historical Hermeneutics.

Keywords: faith development, faith/world-view schema, religious schema, religious styles, scale, relativity, pluralism, openness, Turkey

1990'lı yıllarda, Türkiye'deki bazı ilahiyat fakültesinde gelenekselcilik ve tarihselcilik çerçevesinde yoğunlaşan ateşli tartışmalar yaşanmıştı. Hatta bira ara aynı yıllarda Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslami Protestanizm olasılığı bir akademik toplantıda İslam düşünürleri tarafından tartışılmıştı. Çağdaş İslam teologlarından bazılarının hararetle savunduğu metni yorumlamada tarihselcilik yaklaşımının kökleri, 19. y.y'ın sonlarında belirginleşen İslami düşüncede yenilik (tecdid) hareketlerine kadar dayandırılır. Tarihselcilik yaklaşımının tezini kısaca ifade etmek gerekirse, tarih içerisinde oluşmuş, ardından “durağanlaştırılmış” ve dolayısıyla İslam toplumlarının gelişmesinin önünde “engel” olmaya başlamış, yoruma kapatılmış, fıkıh kitaplarında dondurulmuş, “gelenekleştirilmiş” İslam kutsal metnini, dinamikleştirmek, güncelleştirmek ve farklı tarihsel ve sosyal ortamlarda uygulanabilir bir duruma getirebilmek için bir yöntem çerçevesinde önerilen yeni bir algılama, yaklaşım ve anlayış önerisinden ibaretti.

Bu anlayışı biraz daha detaylandırmak gerekirse, tarihselcilik İslami teolojik metnin en az iki yönü olduğunu vurgular:

Birincisi “ilahi” metnin ilk ortaya çıktığı tarihe ve kültüre özgü yerel boyutu; ikincisi de bu tarihsel boyutun ötesinde kültürler üstü kabul edilmesi ve düşünülmesi gereken “temel” ve “çekirdek” mesajlar boyutu. Tarihselci yaklaşım bu ikinci boyutun uygulanabilir “evrensel” yön olabileceğini vurgular. Tarihselciliğin karşısındaki *geleneksel* yaklaşım böyle bir ayrıma gitmeden mümkün olan en az insan yorumuyla mesajın ortaya çıktığı tarihte ve sonradan *fıkıh* kitaplarında yer aldığı ve şimdiye kadar uygulanageldiği şekliyle alınıp uygulanmasını savunurken, tarihselci yaklaşım birinci boyutun yani kültüre ve tarihe özgü boyutun bağlayıcı olmadığını, fıkıh kitaplarında yer alanların alternatifini olabilir birer insan yorumu olduğunu ve esas olanın ikinci boyutun yani metnin vermek istediği temel mesajın olduğunu, bunun ise mesajın indiği tarih ile günümüz şartlarının karşılaştırılarak elde edilebileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca, tarihselci yaklaşım geleneksel yaklaşımın aksine *fıkıh* kitaplarında yer alan ifadelerin *vahyin* yorumundan ibaret olduğunu dolayısıyla bu yorumların ve yorumu yapanların otoritesine sorgusuz boyun eğmenin kabul edilemez olduğunu ileri sürer.

Üzeyir Ok, C.Ü. Fen-edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Sivas.
E-posta: uok@cumhuriyet.edu.tr

Yazar çalışmada yer alan anketin uygulanmasında katkıda bulunan Yüksek Lisans öğrencisi Hasan Ekşioğlu'na teşekkürü bir borç bilir.

Bu konuda tarihselcilerin verdikleri somut örneklerden biri şöyle olmuştur: Kur'an'da geçen "hırsızlık yapan kadın ve erkeğin yaptıklarına karşılık Allah'tan bir ceza olarak ellerini kesin" (Kuran, 5:38) ayetini geleneksel anlayış literal (aynen olduğu gibi alarak) hırsızın elinin o zaman olduğu gibi bu gün de kesilmesi gerektiğini savunurken, tarihselci yaklaşım burada verilmek istenen çekirdek ve nihai amacın hırsızlığın ortadan kaldırılması olduğunu, dolayısıyla el kesmenin yörel ve geleneksel olduğu, dolayısıyla zorunlu olmadığı, ancak hırsızlığı önleyecek her hangi etkin bir yöntemin yeterli olabileceğini savunur (bkz. Fazlurrahman, 2002; Garaudy, 1996).

Bu çalışmada bu iki tezden hangisinin felsefi veya teolojik olarak daha sağlam temellere dayanmış olduğu tartışılmayacaktır. Bununla birlikte, bu teolojik argümanların fenomenolojik gerçekliği yani bir vakıa olarak var oluşu, psikolojik açıdan söz konusu görüşleri savunan Müslüman teologlar arasında onların inançlarıyla ilgili en az iki bilişsel tarzın bulunduğu anlamına gelmektedir. Bu bilişsel tarzların ortaya konup betimlenmesi de açıklanması da psikolojinin inceleme alanına girmektedir. Bilindiği gibi bilişsel tarzlar veya bilişsel gelişim konusunda İsviçreli psikolog Jean Piaget'in önemli yeri vardır. Onun geliştirdiği bilişsel gelişim aşamaları daha sonra ahlaki gelişime (Kohlberg, 1982), bir sonraki aşamada da din ve inanç konusuna uygulanmıştır (bkz. Oser, 1991; Fowler, 1981; Goldman, 1968).

Önemli düzeyde Piaget'nin bilişsel gelişim kuramından ilham alınarak 1970'lerin sonlarında şekillenen İnanç Gelişimi Kuramı (Fowler, 1981) dinsel-dinsel olmayan ayrımının ötesine geçerek inancı bir insan olgusu ve evrenseli olarak ele almaktadır. Buna göre inanç kabaca kişinin bir bütün olarak çevresini ya da evrenini yorumlama veya bilişsel olarak kurgulama biçimini, kendine değerler oluşturmasını ve bu değerler çerçevesinde kendisini (farkında olarak veya farkında olmayarak) bazı "dava"lara veya çekirdek değerlere adanmasını içerir. Bu çekirdek değer/ler bir tanrı da olabilir, tanrı değerinde başka bir şey de olabilir. Görüldüğü gibi inanç bu anlamda bir insan evrenselidir. Yani inancın içeriği dinsel olmak zorunda değildir. İnsanlar bir dini düşünce örgüsü olmadan da çevresini yorumlayabilir, dinsel olmayan değerler oluşturabilir, bir tanrı olmadan ama tanrı düzeyinde gördüğü çekirdek değerlere kendini adayabilir. Bununla birlikte topluluklarda inanç daha yaygın haliyle dinsel gelenekler çerçevesinde temsil edilir.

İnanç gelişimi kuramı ampirik olarak test edilebilir olmak üzere insanların yaşamında ardı ardına daha basit olandan daha "yeterli" olana doğru gelişebilecek birbirinden bağımsız dört farklı inanç biçiminden veya aşamasından (stage) söz eder. Birbirine benzeyen belirli bilişsel şemalardan oluşan bu aşamalar da gelişim sırasına göre, *mitsel-literal*, *yapay-geleneksel*, *bireysel-bilinçli* ve son olarak *birleştirici* inanç veya yorumlama biçimleri olarak isimlendirilmiştir. Geleneksel inanca sahip olan çoğunluğun aksine, insanlardan bazıları (özellikle yüksek eğitimliler arasında olmak üzere) erken yaşlardan itibaren

bu aşamaları yaşamları boyunca ardı ardına yaşayabilirler. Bu inanç biçimleri arasında geçiş nasıl olur? Yine çoğunluğun aksine bazı insanlar yaşamları boyunca inançlarında genellikle farkında olmadan tikel kavramlar veya *şemalar* düzeyinde başlamak üzere *bilişsel-yapısal* değişikliğe giderler. Yani inanma tarzlarında köklü bir biçimde birden fazla değişim-dönüşüm yaşayabilirler. Örneğin ortalama olarak toplumun çoğunluğu gibi inanan (*yapay-geleneksel inanç*) bir genç üniversite eğitimiyle birlikte iç dünyasında bir dizi çelişkiler ve belirsizlikler yaşar ve ardından ortalama toplumunkinden biraz farklı olarak kendine mal ettiği bir inanç tarzı geliştirir (*bireysel-bilinçli düşünceli inanç*). Ardından gelen aşamada artık tavizsiz katılıklar esnekleşir ve genç inancını oluşturan değerlere daha esnek bakabilir, tarihselci yaklaşım örneğinde olduğu gibi inançlarının temelini oluşturan varsayımların oluşumunu ve tarihi şartlarını inceleyebilecek bilişsel donanıma sahip olur. Yine bu kişiler geleneksel bakımdan çelişkili gibi gözükken farklı tutum ve davranışlar arasında bilişsel uyum kurabilirler ve farklılıkları birer zenginlik unsuru olarak görebilirler (*birleştirici inanç*).

Bu çalışmanın özel konusu olması bakımından *Birleştirici İnanç*ın bir kaç özelliğine (İnanç Gelişimi El Kitabında betimlenişinden yola çıkarak) daha yer vermek uygun olur. *Birleştirici inanç* özelliği sergileyen kişiler eleştirel düşünmede başarılı olur, inanç ilkelerinin (ya da sembollerinin) tutarlı olup olmadığından ziyade tarihi gelişimi konusuna ilgi duyar, olguları derinlemesine incelemeyi sever, düşünsel ya da yaşamsal karmaşıklıklara açıktır, göstergelerin veya sembolün birden çok yapısı olduğunu bilir ve dolayısıyla onları tek anlama indirgemez, sembollerin ve onların yorumunun göreceliliğinin farkındadır (Fowler, Streib, ve Keller, 2004).

İnanç gelişimi kuramı yukarıda sunulan teologların argümanlardan *geleneksel* olanı büyük olasılıkla kendi içindeki çeşitlilikler dikkate alınırsa *mitsel-literal* veya *yapay-geleneksel* inanç biçimi, *tarihselci* yaklaşımı ise *bireysel-bilinçli*, veya *birleştirici* (conjunctive) inanç olarak nitelendirilecektir (inanç aşamalarının özellikleriyle ilgili Türkçe detay için bkz. Ok, 2007).

İnanç Gelişim Kuramı özellikle 1980'lerde ciddi bir eleştiriye tabi tutulmuş (Astley ve Francis, 1992; Dykstra ve Parks, 1986) ve kuramın varsayımlarından bazılarının yeniden gözden geçirilmesi gerekmiştir. Diğerleri arasında özellikle Streib (2001), inanç gelişim aşamalarının ardı ardına olduğu ve aşamaların birbirinden bağımsız olduğu varsayımlarını eleştirerek kuramı *dini tarzlar* (religious styles) ismiyle revize etmiştir. Dini tarzlar modelinde gelişim vurgusu azalır ve bireylerin aynı evrede tek bir aşamanın özellikleri taşıdıklarını iddia etmek yerine onların aynı zamanda farklı dini tarzlardan (veya Fowler'ın ifadesiyle aşamalardan) bazı özellikleri aynı anda birlikte bulundurabileceklerini ileri sürer.

İnanç gelişimi kuramının kişilerin inanç aşamalarını belirlemeye yönelik veri elde etmek için kullandığı geleneksel teknik derinlemesine mülakattır. Ancak önerilen mülakat yöntemiyle araştırma yapmak zahmetli,

masraflı ve zaman alıcıdır. Bu yüzden inanç gelişimini mülakat gibi nitel araştırma yöntemleri yerine nicel çalışmalarla ölçmek için bir dizi girişim olmuştur (bkz. Streib, Hood, ve Klein, 2009; Leak, Louks, ve Bowlin, 1999; Barnes, Doyle, ve Johnson, 1989). Bu girişimlerden biri Streib tarafından geliştirilen *Dini Şemalar* ölçeğidir (Religious Schema Scale) (bkz. Streib vd., 2009). Bu ölçek Streib'in inanç gelişimi kuramını yeniden gözden geçirerek geliştirdiği *dini tarzlar* ("religious styles") yaklaşımına dayandırılmıştır. Buna göre Fowler'ın ileri sürdüğü birbirinden bağımsız, sektirmeden ardı ardına gelişen hiyerarşik bireysel inanç aşamaları yerine, birbirinden bağımsız ve hiyerarşik olmayan dini tarzlar modelinin bilişsel gelişim teorisi alanında yapılan son dönemdeki çalışmaların verilerine daha uygun olduğu ileri sürülür.

Her biri ağırlıklı olarak (fakat birbirinden bağımsız olmadığı varsayılarak) *üç aşamayı* veya üç *dini tarzı* temsil eden *dini şemalar* ölçeği Ok (2009) tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. Ok bu uyarlamanın ardından, dini şema ölçeğinden yola çıkarak ve onu genişletecek bir şekilde çok-boyutlu ("multi-faceted") dini stiller düşüncesinin geliştirilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Buna göre yukarıda bahsedilen inanç aşamalarından her biri birden çok alt boyuta sahip birer tarz olarak tasarlanabilir. Böyle bir önerinin bir takım teorik nedenleri bulunmaktadır. Örneğin inanç yapısı geleneksel inanç özelliği taşıyan her bireyin geleneksel olma biçimi birbirinden farklı olabilir. Ya da geleneksel inancın farklı farklı boyutları olabilir ve bireyler bu farklı boyutlarda çeşitlilikler sergileyebilir. Dolayısıyla insanları tek bir *aşamaya* veya *dini tarza* sıkıştırmaya karşılık, böyle bir yaklaşım bireyleri belirli düzeydeki bir aşama içi inanç çeşitliliği (intra-stage variety) içerisinde açıklayarak daha esnek bir zemin sağlamış olur.

Ok (2009) çalışmasında bir sonraki aşamada (a) her bir ana inanç tarzının başka boyutlarının keşfedilerek ana inanç tarzlarının zenginleştirilebileceğini ve (b) ölçekte yer alan madde ifade biçimlerinin dini içeriğin ötesine geçerek ve dolayısıyla inanç gelişimi kuramının ruhuna uygun olarak dinsel olmayan alanı da kapsayacak şekilde yeniden ifadelendirilmesi gerektiğini öne sürer. İşte bu çalışma Ok'un 2009'daki çalışmasının bir devamı olarak bu iki hedefe yönelik bir girişimdir. Sonuçta çalışma şu sorulara yanıt aramaktadır: Çok boyutlu inanç tarzlarından *Birleştirici/xenosopic* inanç tarzının yeni boyutları keşfedilebilir mi? İnanç tarzlarını temsil eden çok boyutlu inanç yapılarını oluşturan maddelerde yer alan "din" veya "İslam" kelimeleri, dinler tarihindeki çalışmalardan yararlanılarak geliştirilen evrensel inanç kavramını (Smith, 1979) daha iyi temsil etme amacıyla inanç/dünya görüşü kelimeleriyle değiştirilerek yeniden ifadelendirilebilir mi?

Birinci sorunun önemi, ağırlıklı olarak *birleştirici/açık inanç* aşamasını temsil etmek için Streib'in "Dini Şemalar" ölçeğinde sunduğu *xenosophia* şemasının dışında bu inanç aşamasının başka alt boyutlarının keşfedilmesi gerekliliğinde yatmaktadır. İkinci sorunun önemi ise önceki çalışmada ateist, deist ya da agnostik katılımcıların dinsel içerikli maddeleri doldurmada

maddelerde geçen din kelimesinden dolayı güçlük yaşamaları, bu konuda yakınmada bulunmaları ve dolayısıyla soruların, hem dindar kişilerin hem de dindar olmayan kişilerin inanç tarzlarının araştırılmasında uygun olabilecek tarzda yeniden düzenlenmesi veya ifadelendirilmesi gerekliliğinde yatmaktadır. Kaldı ki dinsel gelenekten bağımsız inanç olabileceği varsayımına sahip teoriye bağlı olarak geliştirilen ölçeklerin maddelerinin bu türden katılımcılar için de uygun olabilecek hale getirilmesi gerektiği zaten ortadadır.

Yöntem

Ölçek ve Değişkenler

Bu çalışmada yer alan ölçekler ve değişkenler iki grupta değerlendirilebilir. (a). Demografik (bağımsız) değişkenler (b) İnanç/dünya görüşü Tarzları ölçeği (bağımlı) değişkenleri.

Bağımsız Değişkenler: Bu çalışmada, dinsel konu inanç/dünya görüşü düzeyinde ele alındığından, bağımsız değişkenler de cinsiyet, yaş ve ekonomik durum gibi değişkenlerin ötesinde (onlar da dahil) geniş açıdan ele alınmış ve çerçevesi genişletilmiştir. Buna göre, bağımsız değişkenler arasına, insanların dünyadaki yönelim biçimlerini ("inançlarını") felsefe ve sosyoloji literatüründe yaygın olarak kullanılan kavramlar çerçevesinde keşfetmeye yönelik konular da dahil edilmiştir. Sonuçta her biri birer soruyla ölçülen bağımsız değişkenler şu şekilde belirlenmiştir: Cinsiyet, yaş, ekonomik durum, laiklik, kapitalizm, agnostisizm, Müslümanlık, dindarlık, ateizm, ideoloji (inanç veya dünya) konusunda bilgi, ideoloji (inanç veya dünya görüşünü) uygulama veya gerçekleştirme, muhafazakarlık, din-karşıtlığı, sekülerizm, hedonizm, liberallik, çağdaşlık, deizm, relativizm, ve cemaat mensubiyeti. Bu (cinsiyet, yaş ve ekonomik durum hariç) değişkenler arasında yapısal benzerlikler olacağı düşünüldüğü ve tek maddeli ölçeklerin sınırlılıkları da göz önünde bulundurularak faktör analizi yardımıyla kümeleşmeye gidilmiştir. Buna göre faktör analizi sonucunda *Scree* testi varyansın %38'ini açıklayan 3 belirgin faktör bulunduğunu göstermiştir. Bu faktörlerden her birinin güvenilirliğini en yüksek düzeyde tutmak için madde analizine tabi tutularak ölçek haline getirilmiştir.

Bu ölçeklerden birincisi *İnançta Adanmışlık* olarak isimlendirilebilir ve ideolojiyi (inanç veya dünya görüşünü) uygulama veya gerçekleştirme, dindarlık, ideoloji (İnanç veya dünya görüşü) bilgisine sahip olma, (ters kodlanmış olarak) sekülerlik olmak üzere 4 maddeden oluşmaktadır (alfa=.72).

İkinci ölçek *İnançta Karşıtlık* olarak isimlendirilebilir ve deizm, kapitalizm, din-karşıtlığı ve agnostisizm olmak üzere 4 maddeden oluşmaktadır (alfa=.51).

Son olarak üçüncü ölçek *İnançta Liberallik* olarak isimlendirilebilir ve çağdaşlık, görecelilik, laiklik, liberallik ve hazcılıkla ilgili olmak üzere 5 maddeden oluşmaktadır (alfa=.53). Görüldüğü hem İnançta Karşıtlık hem de İnançta Liberallik ölçeklerinin alfa değerleri görece düşük çıkmıştır. Bununla birlikte bu durum, söz konusu ölçeklerle elde edilecek verilerin göz ardı

edilmesini gerektirmemektedir.

Bağımsız değişkenler arasında özellikle inançta aşamalar arası geçişle ilgili olabilecek bir de *dini çelişki* ölçeği yer almıştır. Bu ölçekte 5 madde yer almaktadır ve maddeler (şimdiki zamanda olmak üzere) bir bütün olarak inançta veya dünya görüşünde (sırayla) kararsızlık, bağlılığı kaybetme, belirsizlik, çelişki ve sorgulama deneyimlerinin yaşanma düzeylerini içermektedir (alfa=.71).

Bağımlı Değişkenler: Yukarıda da belirtildiği gibi bu çalışmanın amacı, daha önceki bir çalışmada (Ok, 2009) yer alan dini stiller ölçeğindeki (a) dini içerikli maddelerin inanç/veya dünya görüşü şekline dönüştürülerek (ve gerektiğinde maddelerde değişime gidilerek veya yeni maddeler oluşturularak) dinsel olgunun da içinde yer alabileceği daha kapsamlı bir inanç/dünya ölçeği şekline getirmek; ve (b) *Yabancı sevgisi (Xenosophie)* şemasının dışında *Birleştirici İnançın görecelik ve tarihsellik* gibi diğer yönlerini ortaya koymak idi. Bu hedefi gerçekleştirmek için öncelikle *Geleneksel inanç'ın* özelliklerini ifade etmek için oluşturulan ölçek maddelerinde geçen *din* kelimesi "inanç veya dünya görüşü" kelimeleriyle değiştirilerek yeniden ifade edildi. (bu her iki kelimenin de kullanılmasının nedeni şöyledir: bireyler sadece inanç kelimesi kullanıldığında bunun dinsel olarak algılanma olasılığının yüksek olmasıdır. Sadece dünya görüşü kelimesinin seçilmesi halinde ise bunun dinsel alanı yeterince kapsamamış olabileceği olasılığıdır. Dolayısıyla iki kelimenin birlikte kullanılması, katılımcıya ikisinden birini - veya her ikisini birden - seçme şansı verecek olmasından dolayı tercih edilmiştir. İkinci olarak, *Birleştirici İnanç'ın* boyutunun özellikle *görecelik* ve *tarihsellik* alt boyutunu ortaya koymak için yine inanç/dünya görüşü formatında maddeler oluşturuldu. Böylece inanç/dünya görüşü tarzlarını ölçmeyi hedefleyen toplam 32 maddeden meydana gelen bir madde havuzu oluşturularak ankete eklendi.

Bağımlı ve bağımsız değişkenleri oluşturan maddelerden her biri likert tipi 5'li seçenek (kesinlikle katılmıyorum - kesinlikle katılıyorum) üzerinden cevaplandırıldı. Oluşturulan inanç/dünya görüşü maddeleri faktör analizine tabi tutuldu, denemeli (iterative) madde-ölçek ilişkileri ve alfa katsayıları incelenerek ölçekler oluşturuldu ve bağımsız değişkenlerle olan korelasyonel ilişkisi incelendi.

Örneklem ve Uygulama

Yukarıda detayları sunulan ölçeklerin yer aldığı anket 2009 yılında Cumhuriyet Üniversitesi felsefe ve eğitim fakültesi öğrencilerinden oluşan 206 lisans öğrencisine (64 bay 142 bayan) sınıflarında (o gün uygun olarak belirlenen sınıflarda ders görenlere) dağıtıldı. Felsefe ve eğitim fakültesindeki öğrencilerin seçilme nedeni onların

inanç konusunda diğer fakültelere göre inançla ilgili böyle bir konuya daha fazla yatkın olabilecekleri ve ilgili soruları daha kolay anlayabilecekleri düşüncesi olmuştur. Örneklem yaş aralığı 18-31 (ort.=23.64) olduğu için ilk yetişkinlik dönemi olarak isimlendirilebilir. Dolayısıyla araştırmada yer alan katılımcılar *uygun* (convenient) türü bir örneklem seçimiyle seçilmiş oldular. Öğrencilere istemeyenlerin ankete katılamayabilecekleri belirtildi. Genellikle sınıfta dağıtılan ölçekler orada kendilerine ayrılan süre içerisinde (yaklaşık 15-20 dakika) doldurulduktan sonra geri toplandı. Dolayısıyla geri dönütlerde aksamalar en az düzeyde kalmış oldu.

Bulgular

Bağımlı değişkenleri oluşturan 32 maddenin faktör analizi sonucunda *Scree* testine bağlı olarak (varyansın %54'ünü açıklayan) dört faktörlü çözümün (solution) içerik bütünlüğü bakımından en ideal olduğu görüldü. Bu dört faktörden birinci faktörde yer alan maddeler yapısal olarak birbirinden ayrılması güç olmakla birlikte içerik bakımından incelendiğinde iki ayrı konuyu kapsadığı görülür. Bunlar da madde-ölçek ve içerik analizi dikkate alınarak *İnanç/dünya görüşü Partikularizmi* (5 madde) ve *Literal İnanç/dünya görüşü* (5 madde) olarak isimlendirilmiştir. Bu iki içeriğin tam bir yapısal/faktöriyel ayrışımı gerçekleştirilemediğinden ve dolayısıyla aralarındaki korelasyonun yüksek olmasından dolayı bunları ayrı ayrı değişkenler olarak değerlendirmek yerine bu çalışmada sadece *Literal İnanç* temel alınıp kullanılmıştır. Kalan üç faktöre de yine her faktörü oluşturan maddelerin madde-ölçek ilişkileri, faktör geçerlilikleri, alfa düzeyleri ve içerik (content) homojenliği dikkate alınarak son şekli verildi. Sonuçta, ikinci faktörde inanç geleneklerinin tarihsel belirlenmişliğini vurgulayan *Tarihselci İndirgemecilik* ile ilgili maddeler, üçüncü faktörde diğer dinlerin de doğruluk ve gerçeklik taşıyabileceği ile ilgili *Çoğulcu Görecelik* maddeleri ve son olarak dördüncü faktörde ise kişinin kendi inanç geleneğinin anlaşılmasında tarihsel boyutun önemini vurgulayan ve inanç değerlerinin/sembollerinin görünüşten çok özülle ilgilene *Tarihselci Hermeneutik* yönelimi maddeleri yer almıştır.

Oluşturulan ölçeklerin maddeleri ve faktörlere yüklenimleri Ek'te tabloda görülebilir. Netice itibarıyla, 4 bağımlı değişken belirlenmiştir: (1) Literal İnanç, (2) Tarihselci İndirgemecilik (3) Çoğulcu Görecelik, (4) Tarihselci Hermeneutik. İnanç/Dünya Görüşü Tarzları Şemaları ölçeklerinin değişkenler arası korelasyonu ve diğer betimsel özellikleri (ortalama ve standart sapma) Tablo 1'de görülebilir

Tablo 1
İnanç/İdeoloji Stilleri Ölçekleri'nin Birbirleriyle Olan Korelasyonları ve İstatistiksel Özellikleri

	Ort.	S. sap.	1	2	3	4
1 Literal İnanç (5)	3.57	1.08	.83			
2 Tarihselci İndirgemecilik (5)	2.97	.93	-.35**	.74		
3 Çoğulcu Görecelilik (4)	2.99	.97	-.38**	.48**	.60	
4 Tarihselci Hermenötik (4)	3.71	.80	.08	.22**	.19**	.52

Not ** $p < .01$ * $p < .05$.

Tablo 1'de de görüldüğü gibi *Hermeneutik Görecelilik* hariç diğer ölçeklerin (madde sayıları dikkate alındığında) tatmin edici iç tutarlılıkları/ alfa değerleri bulunmaktadır. Buna karşılık *Hermeneutik Görecelilik* değişkeninin alfa değeri orta düzeydedir ve ileriki çalışmalarda ilgili bir örnekleme yeniden test edilebilir ve gerekirse geliştirilebilir.

Şemalar arası ilişkilere gelince, ağırlıklı olarak geleneksel inancı temsil ettiği varsayılan Literal İnanç'ın Tarihselci İndirgemecilik ve Çoğulcu Görecelilik ile olumsuz ilişkisi bulunmaktadır. Buna karşılık, Çoğulcu Görecelilik ile Tarihselci İndirgemecilik arasında orta düzeyde olumlu bir ilişki bulunmaktadır (.48 $p < .01$). Tarihselci Hermenötik ise Mutlak İnançla her hangi bir ilişkiye sahip olmamakla birlikte Tarihselci

İndirgemecilik ve Çoğulcu Görecelilik değişkenleri ile önemli olumlu ilişkileri bulunmaktadır (sırayla .22 ve .19). Belki bu açıdan Hermenötik Görecelilik değişkeni özel bir durum arz etmektedir. Yani Tarihselci İndirgemecilik ve Çoğulcu Görecelilik, muhtemelen geleneksel (konvansiyonel) inançtan zamanla uzaklaşmaların veya geleneksel inanç dışından gelenlerin sonradan şekillenmiş inanç yönelimlerini yansıtırken, hermenötik görecelilik daha çok geleneksel inançta farklılaşmanın/gelişimin getirdiği bir yönelim olabilir. Bu değişken, aynı zamanda geleneksel değerlerle seküler değerleri bir arada tutma yönelimini temsil ediyor olabilir.

Bağımlı değişkenlerin bağımsız değişkenlerle ilişkisi Tablo 2'de görülebilir.

Tablo 2
İnanç Stillerinin bağımsız değişkenlerle Korelasyonu

	Cinsiyet	Yaş	Ekonomi	İnançta Çelişki	İnançta Adanmışlık	İnançta Karşıtlık	İnançta Liberallik
Literal İnanç	.07	-.13†	.04	-.51**	.45**	-.27**	-.32**
Tarihselci İndirgemecilik	.10	.09	.04	.34**	-.18*	.09	.42**
Çoğulcu Görecelilik	-.04	.14*	.05	.26**	-.17*	.14*	.48**
Tarihselci Hermenötik	.11	.08	.19**	-.13†	.10	-.00	.14†

Not ** $p < .01$ * $p < .05$. † $p < .10$

Tablo 2'de görüldüğü gibi cinsiyetin hiç bir şemayla önemli bir ilişkisi bulunmamaktadır. Yaş bakımından, özellikle Literal İnanç daha ziyade örneklemin görece daha gençleri (dolayısıyla üniversitede alt sınıflarda bulunanlar) arasında, buna karşılık Çoğulcu Görecelilik görece daha yaşlılar (yani üst sınıfta okuyanlar) arasında yer almaktadır. Ekonomi değişkeninin tek ilişkisi (olumlu olmak üzere) Tarihselci Hermenötik değişkeni iledir.

Tüm inanç şemalarının *İnançta Çelişki* ile ilişkisi bulunmaktadır. Literal İnanç ile Tarihselci Hermenötik çelişki değişkeni ile olumsuz ilişkiye sahipken diğer iki şemanın çelişki ile olumlu ilişkileri bulunmaktadır. Yani hem Tarihselci İndirgemecilik hem de Çoğulcu Görecelilik yönelimine sahip bireyler arasında dinsel konularda çelişki yaşanmaktadır.

İnanç şemaları *İnançta Adanmışlık* bakımından değerlendirildiğinde, *Tarihselci İndirgemecilik* hariç diğer inanç yönelimleri bu değişkenle olumlu ya da olumsuz bir ilişkiye sahiptir. Buna göre, Literal İnanç, İnançta Adanmışlık (adanişlık) ile güçlü olumlu bir ilişkiye sahipken, diğer değişkenlerin onunla olumsuz bağıntısı

bulunmaktadır. Buna karşılık, İnançta Karşıtlık'ın Literal İnanç ile olumsuz, Çoğulcu Görecelilik ile olumlu ilişkisi bulunmaktadır. Normal şartlarda Literal İnanç ile İnanç Karşıtlığı arasındaki olumsuz ilişkinin -.27'den çok daha yüksek olması beklenirdi. Bunun görece düşük olmasının nedeni, bu çalışmada da hedeflendiği gibi Literal İnanç şeması maddelerinin ifadelendiriliş biçiminin hem dindarlar hem de kendilerini dinsel geleneğin dışında görenler için uygun bir şema olmasından ve dolayısıyla onlar tarafından benzer bir şekilde yanıtlanmış olmasından kaynaklanmış olabilir.

Son olarak, İnançta Liberallik değişkeninin Literal İnanç ile ilişkisi olumsuzdur. Buna karşılık, onun Tarihselci İndirgemecilik, Çoğulcu Görecelilik ve Tarihselci Hermenötik değişkenleri ile güçlü olumlu bağıntıları olduğu görülebilir. Bu anlamda inançta gelişmenin liberalleşme yönünde olduğu tezi doğrulanmış olmaktadır.

Değerlendirme

Bu çalışmada Dini Tarzlar (Religious Styles) düşüncesinden (Streib, 2001) kelime seçimi bakımından İnanç/dünya Görüşü Stillerine geçiş denemesi başarılı gözükmektedir. Şöyle ki özellikle Literal İnanç/dünya görüşü maddeleri daha önceki çalışmada içerisinde din kelimesinin geçtiği maddelerin yerini başarılı bir şekilde almıştır. Bunun uygulamadaki faydası ise Literal İnanç/dünya görüşü maddelerinin geleneksel anlamda hem dindar hem de dindar olmayan katılımcılar tarafından doldurulabilir bir şekle dönüştürülmüş olmasıdır. Bu da varsayım olarak literal “inanç” biçiminin sadece dindarlar arasında değil aynı zamanda seküler gelenekte bulunanlar arasında da bulunacağı düşüncesini desteklemektedir.

İkinci önemli bulgu, önceki çalışmada *Farklılıklara Açıklık (Openness to Diversity)* ya da *Yabancı Sevgisi (xenosophie)* (Ok, 2009 ve 2006) şemalarıyla bazı özellikleri temsil edilen *Birleştirici İnanç*'ın üç ayrı boyutunun veya şemasının daha belirlenmiş olduğu ileri sürülebilir. Bunlar sırayla *Tarihselci İndirgemecilik, Çoğulcu Görecelilik* (veya farklı inançlardan her birinin benzersizliğini kabul etme) ve *Tarihselci Hermenötik* olarak isimlendirilmiştir. Hatırlanabileceği gibi bu şemaların içerikleri literatür bölümünde sunulan İnanç Gelişimi kuramındaki inanç gelişimi aşamalarından *Birleştirici İnanç*ın özellikleriyle büyük oranda örtüşmektedir.

İleriki çalışmalarda Yapay-Geleneksel İnanç/dünya görüşünün de bu çalışmada sunulan Literal İnanç şemasının dışında *Partikülerizm, Literallik*, ve (Tanrı inancına sahip olanlar arasında olmak üzere) Tanrı'yla antropomorfik koruyucu ilişkisel bir yapıya sahip olmayı temsil eden *Koruyucu Tanrı* değişkenleri gibi diğer alt boyutlar geliştirilip test edilebilir. Belki böyle bir Geleneksel İnanç/dünya görüşü ile ilgili değişkenler arasına ileriki çalışmalarda *Kolektivizm, Otorite'ye boyun eğme, Durağanlık* (hiç değişim yaşamamış olma), belirli *Otoritelere Sorgusuz itaat* ya da baş eğme gibi şemaların eklenmesi de anlamlı olabilir.

Çalışmanın bir sonraki üçüncü ve muhtemelen son ayağında şimdiye kadar yapılan çalışmalarda yer alan ölçekler din yerine İnanç/dünya görüşü şeklinde tek formata sokularak bir araya getirilecek ve zayıf olan ölçekler ilave maddelerle desteklendikten sonra her biri homojen olmak üzere birden çok örnekleme yeniden uygulanarak son halini alacaktır. Bu örneklem gruplarını üniversite öğrencileri, Üniversite Öğretim üyeleri ve diğer sosyal tabakalardan olmak üzere Muhafazakar Dindarlar/Müslümanlar, kendini adanmış ateist/agnostikler ve liberaller oluşturabilir.

İnanç/dünya görüşü tarzları her ne kadar *tarz* olarak adlandırılmış olsa da bu tarzların gelişiminden ya da farklılaşmasından söz etmek mümkündür. Bu yüzden gelişim zorunlu ve birbirinden tamamen bağımsız olmamakla birlikte, *Geleneksel İnanç/dünya Görüşü*'nden *Açık İnanç/Dünya görüşü*'ne doğru olduğu varsayılmaktadır. Bu iki inanç tarzı arasındaki gelişimsel geçişi temsil eden üçüncü bir inanç tarzı dönüşüm deneyimi olabilir. Bunu da *Değişime veya Dönüşüme*

Açıklık, dönüşümü tetikleyen *Şüpheli Olumlu görme* ve inançta köklü sorgulama veya belirsizlik deneyimi geçirmiş olmayı temsil eden *İnançta Dönüşüm Yaşamış* olma gibi değişkenler oluşturabilir. Zira bu dönüşüm deneyiminin varlığı özellikle İslam geleneğini bireyler üzerinde etkisinin yüksek olduğu Türkiye'de Yapay-Geleneksel inançtan uzaklaşanlar için neredeyse zorunlu olduğu söylenebilir.

Bilindiği gibi bir kişinin inanç aşamalarının belirlenmesinde onun yaşamında dönüşüm deneyimine sahip olup olmadığı önemli bir göstergedir. Eğer kişi yaşamında köklü düzeyde bilişsel köklü bir “evrim” geçirdiyse ve bu geçişin öncesi ve sonrasının özellikleri (paradigma düzeyinde) belirgin bir şekilde ayırt edilebiliyorsa, bu durum kişinin büyük olasılıkla belirli düzeylerde bilişsel strese neden olan dönüşüm yaşamış olduğu anlamına gelir. Burada vurgulanması gereken bir nokta da şudur: *Değişime Açık olma* ve *Sorgulama* ve *Şüpheli* deneyimlerini bir yaşam tarzı olarak görmek hem *Birleştirici/Açık* inancın bir özelliği olarak görülebilir hem de ondan bağımsız, İnançta Dönüşüm ana faktörünün alt boyutları olarak değerlendirilebilir. Arayış (Quest) değişkeninin hem ağırlıklı olarak Yapay-Geleneksel inanç tarzını temsil eden ttt (truth of text and teaching-metnin ve öğretinin doğruluğu) değişkeni ile olumsuz ilişkisi hem de xenosophie (Yabancı Sevgisi) değişkeni ile olan olumlu ilişkisi (Ok, 2009) bu düşüncüyü desteklemektedir. Yine bir sonraki çalışmada bu tam netleşmemiş durum son şeklini alabilir.

Bu çalışmanın örnekleminin sınırlı olması ve tek uygulamadan ibaret olması çalışmanın gelecekte farklı örneklemelerde tekrarlanmasını gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda örneğin ekonomik düzeyin sadece Tarihselci Hermenötik ile olumlu ilişkisi ileriki çalışmalarda inanç tarzları ile ekonomik düzey arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların muhtemel değeri konusunda ipucu vermektedir.

Kaynakça

- Astley, J. & Francis, L. J. (1992). Christian perspectives on faith development: a reader. xxiv, 411. Leominster: Grand Rapids, Gracewing, Eerdmans.
- Barnes, M., Doyle, D., & Johnson, B. (1989). The Formulation of a Fowler scale: an empirical assessment among catholics. *Review of Religious Research*, 30, 412-420.
- Dykstra, C. & Parks, S. (1986). *Faith development and Fowler*. Birmingham: Religious Education Press.
- Fazlurrahman (2002). *İslam ve çağdaşlık*. Ankara: Ankara Okulu.
- Fowler, J. W. (1981). Stages of faith. the psychology of human development and the quest for meaning. San Francisco: Harper&Row.
- Fowler, J. W., Streib, H., & Keller, B. (2004). *Manual for faith development research*. (3rd ed.) Bielefeld; Atlanta: Research Center for Biographical Studies in Contemporary Religion, Bielefeld; Center for Research in Faith and Moral Development, Emory University (available at: <http://www.homes.uni-bielefeld.de/religionsforschung/>).
- Garudy, R. (1996). İslam ve insanlığın geleceği (Çev: C. Aydın). İstanbul: Pınar.
- Goldman, G. (1968). *Religious thinking from childhood to adolescence*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Kohlberg, L. (1982). Moral development. In J. M. Broughton & J. D. Freeman-Moir (Eds.), *The Cognitive-Developmental Psychology of Baldwin* (pp. 277-325). Norwood: Ablex.
- Leak, G. K., Louks, A. A., & Bowlin, P. (1999). Development and initial validation of an objective measure of faith development. *International Journal for the Psychology of Religion*, 9, 105-124.

- Ok, Ü. (2006). Faith development and perception of diversity among Muslims in Turkey: construction and initial test of a measure for religious diversity in Islam. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI, 221-247.
- Ok, Ü. (2007). İnanç psikolojisi: hayatı anlamlandırma biçiminin yaşam boyu gelişimi. Ankara: Ankara Okulu.
- Ok, Ü. (in print). Testing religious schema scale in Turkey.
- Oser, F. K. (1991). The development of religious judgment. In F.K.Oser & W. G. Scarlett (Eds.), *Religious Development in Childhood and Adolescence* (pp. 5-25). San Francisco: Jossey-Bass.
- Smith, W. C. (1979). *Faith and belief*. Princeton: Princeton University Press.
- Streib, H. (2001). Faith development theory revisited: the religious styles perspective. *International Journal for the Psychology of Religion*, 11, 143-158.
- Streib, H., Hood, R. W., & Klein, C. (2009). The religious schema scale: construction and initial validation of a quantitative measure for religious styles. *CIRRuS Working Papers, No.5, Bielefeld*. [online at: <http://www.uni-bielefeld.de/theologie/CIRRuS-downloads/Streib-et-al-2008-RSS.pdf>]. [on line].

Başvuru Tarihi: 11 Kasım 2009

Düzeltilme Teslim tarihi: 15 Aralık 2009

Kabul Tarihi: 17 Aralık 2009

EK

İnanç/Dünya Görüşü Tarzları Şemaları Maddelerinin Faktör Yüklemelemleri

İnanç Şemaları	Maddeler	Faktörler			
		I	II	III	IV
Literal inanç	İnancımı veya dünya görüşümü oluşturan değerler sabittir, değiştirilemezler.	.84			
	İnancım veya dünya görüşüm asla değişmez kurallara sahiptir.	.81			
	İnancımı veya dünya görüşümü oluşturan düşünceler nettir yorum kabul etmez.	.81			
	İnanç veya dünya görüşümün değerleri kusursuz bir mükemmelliğe sahiptir.	.76			
	İnanç veya dünya görüşümün değerleri kelimesi kelimesine doğrudur.	.73			
Tarihselci indirgemecilik	İnanç veya dünya görüşleri, içinde buldukları zaman tarafından şekillenirler.		.79		
	Bütün inanç veya dünya görüşleri, ortaya çıktıkları zamanın şartları tarafından şekillenirler.		.74		
	İnanç veya dünya görüşleri insanlık tarihi ile birlikte gelişip değişirler.		.67		
	Tüm inançlar veya dünya görüşleri belirli bir dönemde ve belirli bir bölgede yaşamış toplulukların ürünüdür.		.58	.37	
Çoğulcu görecelilik	İnanç veya dünya görüşümdeki bazı ilkeler zaman aşımına uğramış olabilir.		.41		
	Her inanç veya dünya görüşünde belirli bir doğruluk payı bulunmaktadır.			.68	
	Her inanç veya dünya görüşünün doğruları sadece onları kabul edenler için doğrudur	.34	.63		
	Yaşam için tek doğru yoktur her inanç veya dünya görüşü için farklı farklı doğrular vardır.		.63		
Tarihselci hermenötik	Hiç bir inanç veya dünya görüşü ona inananlara sonsuz bir mutluluk garanti edemez		.43		
	Her inanç veya dünya görüşünde önemli olan, metinlerde doğrudan söylenenlerden ziyade metinlerde verilmek istenen temel mesaj ve ilkelerdir.				.71
	İnanç veya dünya görüşümün bazı prensipleri, onların ortaya çıktığı tarih dikkate alınmazsa iyi anlaşılabilir.				.63
	Her inanç veya dünya görüşünde hem genel geçer (evrensel) olan ve hem de genel geçer olmayan (yöresel) prensipler bulunur.				.52
	İnanç veya dünya görüşlerinin bazı ilkelerinin mantıksal olarak yanlış gözükmesi onların tamamının değerini düşürmez.		.39	.50	